

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΑΝΤΙΔΑΝΕΙΑ ΕΚ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ Κ'ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἐχει ὑποστηριχθῇ πὼς ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀρχίζει κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος, περὶ τὸ 1750 δηλαδή, μὲ τὴν εἰσβολή, στὸν ἑλληνικὸν χῶρο, τοῦ λεγομένου εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διάσπαση τῆς ἱστορικῆς φιλοσοφικῆς ἐνότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν τροπὴν τῶν πνευμάτων πρὸς τὴν, κυρίως σχολικὴν, ἐνατένιση τῆς γεωγραφίας ἢ τῆς χημείας. Οὐδεὶς θὰ εἶχεν ἀντίρρηση κατὰ τῆς ἀποκλίσεως αὐτῆς, ἂν ἡ ἴδια δὲν εἴταν ἀποκλειστικὴ τοῦ γνήσιου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, καὶ δὲν ἀπέρρεεν ἀπὸ ἓνα πνεῦμα δασκαλιστικο, ἀντιερευνητικὸ καὶ ἀντιφιλοσοφικόν. Συνιστᾷ συνεπῶς παράδοξον, ἀκόμη καὶ περὶ νεοελληνικῆς φιλοσοφίας νὰ γίνεται λόγος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη. Τὸ βέβαιον εἶναι πὼς μόλις περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος ὁ νεοελληνικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ἄρχισε καὶ πάλι ν' ἀποθησαυρίζει, μαζικῶς, δυτικὰ φιλοσοφικὰ ἀντιδάνεια καὶ νὰ προετοιμάζει τὴν σύγχρονη ἀναγέννησίν του.

Κατ' ἄλλην, πάλι, ἀντίληψιν ὑποστηρίζεται πὼς ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία σημειώνει τὶς ἀπαρχές της ἀπὸ τοῦ 1453: πρόκειται περὶ ἀντιλήψεως σαφῶς ἱστορικῆς ὀφειλόμενης σὲ φορμαλιστικὰς διαθέσεις κ' ἐξυπηρετούμενης ἀπὸ μιὰν χρονολογία κοσμοϊστορικὴν, πλὴν ἐντελῶς συμβατικὴν ἐν προκειμένῳ. Ἡ ἐν λόγῳ ἀντίληψις ἀγνοεῖ τόσον τὴν ὑπαρξὴ φιλοσοφικοῦ «Βυζαντίου μετὰ τὸ Βυζάντιον» ὅσον καὶ τὴν προὑπαρξὴ φιλοσοφικῆς δυναμικῆς ποὺ προοιωνίζεται τὴν οὐσία τῆς μεταγενέστερης νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως. Ὁμιλοῦντες περὶ νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὑποτίθεται πὼς γνωρίζομε τὸν οὐσιώδη της χαρακτῆρα ποὺ τὴν διακρίνει ἀπὸ προηγούμενες ἐκφράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ ἀντίληψη ποὺ ἀνάγει τὴν ἀρχὴ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὸ ἔτος 1453 κυριολεκτικῶς οὐδὲν οὐσιαστικὸν ἐπιχείρημα ἔχει νὰ προσαγάγει ὑπὲρ ἐαυτῆς. Ἀναζητητέον λοιπὸν τὸ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα ποὺ δικαιώνει τὴν διάκριση τῆς νεοελληνικῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερην ἑλληνικὴν φιλοσοφία.

Ἐπὶ σειρὰν αἰώνων ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ διανόησις διεχύθη πρὸς τὴν Δύσιν ἀφ' ἐνὸς κατ' εὐθείαν καὶ μέσω Ρώμης· ἀφ' ἑτέρου, ἐκ τῶν πρώην ἑλληνιστικῶν περιοχῶν τῆς Ἀνατολῆς, διὰ τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, μέσω Ἰβηρίας. Ἡ πορεία αὕτη ὑπῆρξε συνεπῶς μονοδρομικὴ καὶ διήρκεσε καὶ μετὰ τὸ 1453, διὰ τῆς λεγομένης ἐξόδου τῶν λογίων ποὺ ἀνανέωσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Δύσεως γιὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφία, ἀπηλλαγμένην τῶν μεταγενεστέρων μεσαιωνικῶν της προσκλημάτων.



Τὸ ἀντίθετο ρεῦμα, ἀπὸ τὴν Δύση πρὸς τὶς ἐλληνικὲς χῶρες ἄρχισεν ἐκδηλούμενον ἕναν καὶ ἥμισυν αἰῶνα μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, τὸ 1204, προσδιωρίστηκεν ὁμῶς μόλις περὶ τὸ 1350 τὸ πρῶτον, ὑπὸ μορφὴν ἀντιδανείων, μ' ἄλλους λόγους φιλοσοφημάτων ἐλληνικῶν μὲ δυτικὴν ἐπικάλυψιν. Ἄν λοιπὸν τὸ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ ἀντιδανεισμός της ἀπὸ τὴν Δύση ὡς προϋπόθεσις γιὰ μιὰν μεταγενέστερη συνεχῆ καὶ συνεπῆ φιλοσοφικὴν ἀνταλλαγή, τότε οἱ ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀναγκαῖον καὶ πρέπον εἶναι ν' ἀναβιβασθοῦν κατὰ ἕναν ὁλόκληρον αἰῶνα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως, μὲ πρωταγωνιστὴν τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς τὸν Δημήτριον Κυδώνην.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Δημήτριος Κυδώνης, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεργάσθη καὶ ὁ ἀδελφός του Πρόχωρος, δὲν ἐξεφύτρωσεν, ὡς φιλοσοφικὴ προσωπικότης ἐκ τοῦ μηδενός· ὑπῆρξε δημιουργὸς τῆς ἐποχῆς του. Πολιτικὸς καὶ λόγιος, λατινόφωνος ἐπὶ πλεον, ἐγνώριζε τὴν δραστηριότητα τῶν Λατίνων ποὺ παρέμειναν κ' ἔδρασαν στὴν αὐτοκρατορία καὶ μετὰ τὴν ἀνασυγκρότησίν της τὸ 1260. Ἰδιαίτερα ἐγνώριζε τὴν φιλοσοφικὴν δραστηριότητα τῶν δομηνικανῶν μοναχῶν ποὺ, στὴν Δύσιν, εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν ἕναν στοχαστὴ πρῶτου μεγέθους, τὸν Θωμᾶν Ἀκρινάτην, δημιουργὸν φιλοσοφικοῦ συστήματος στηριζόμενου ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Εὕρισκόμενος στὸ Viterbo τῆς Ἰταλίας, ὁ Θωμᾶς συνήντησε περὶ τὸ 1260 τὸν φλαμανδὸ δομηνικανὸ μοναχὸ Γουλιέλμον Moerbeke τὸν ὁποῖον προέτρεψε νὰ μεταφράσῃ ὠρισμένα ἀριστοτελικά ἔργα, ἀτελῶς μεταφρασμένα ὡς τότε, στὴν λατινικὴ, γλῶσσαν τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς.

Ποιὸς εἶταν ὁ Moerbeke; Γεννημένος στὴν ὁμώνυμη πόλιν τῆς Φλάνδρας, ἐξέμαθε τὴν ἐλληνικὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν, ἀκολουθῶντας τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰδεολογία τοῦ Ramón Lull ποὺ παρώτρυνε σ' ἀποστολικὴν δραστηριότητα ἀνὰ τὶς χῶρες τῶν «ἀπίστων». Οἱ ἀποστολικὲς του περιοδεῖες τὸν ἤγαγαν ἐπανειλημμένως στὴν ἐλληνικὴ καὶ στὴν ἀραβικὴν Ἀνατολή. Ἐπηρεολοῦθη ἢ ὡς ἄνω συνάντησίν του μὲ τὸν Θωμᾶν Ἀκρινάτην, ἢ ὁποία συνετέλεσε στὸν προσδιορισμὸν νέου σκοποῦ τῆς ζωῆς του, στοῦ ὁποίου τὴν πραγματοποιήσιν ὁ ἴδιος ἀπεδύθη κατὰ τὴν εἰκοσιπενταετία 1260-1285, πρὸς τῆς ὁποίας τὸ τέλος, ἤτοι τὸ 1281, ἥσκησε τὰ καθήκοντα τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κορίνθου, πόλεως ὅπου εἶχεν ἤδη ἐγκατασταθῆ. Στὴν Κόρινθο μάλιστα πρέπει νὰ εἶχε συγκροτήσῃ καὶ συνεργεῖον λογίων πρὸς ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀναληφθείσης μεταφραστικῆς του δραστηριότητος, πλουσίας καὶ ποικίλης.

Στ' ἀρχαῖα φιλοσοφικὰ κείμενα ποὺ μετεφράσθησαν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν Moerbeke ἢ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν του περιλαμβάνονται ἀποδεδειγμένως (α) μέρη τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Corpus*: τὰ Πολιτικά, ἡ Ρητορικὴ, τὰ βιβλία Α καὶ Γ τῶν Μετεωρολογικῶν, τὸ βιβλίον Κ τῶν Μετὰ τὰ φυσικά, καθὼς κι

ἀναθεωρήσεις προγενεστέρων μεταφράσεων· (β) κείμενα σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως τὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως στὰ *Μετεωρολογικά* καὶ στὸ *Περὶ αἰσθήσεως*, τοῦ Σιμπλικίου στὶς *Κατηγορίες* καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, τοῦ Ἰωάννου Φιλοπόνου καὶ τοῦ Θεμιστίου στὸ *Περὶ ψυχῆς*, καὶ τοῦ Ἀμμωνίου στὸ *Περὶ ἐρμηνείας*· (γ) ἐξόχου σπουδαιότητος γιὰ τὴν ἐνδελεχῆ γνωριμίαν τῆς ὕστερης νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν δυτικὴν ἀναγέννηση, μεταφράσεις ἔργων τοῦ Πρόκλου, τῶν ὁποίων τὰ ἑλληνικὰ κείμενα εἶχαν ἔκτοτε κ' ἐπὶ μακρὸν ἀπολεσθῇ, ὅπως τῆς *Θεολογικῆς στοιχειώσεως* καὶ τῶν σχολίων εἰς *Παρμενίδην* καὶ εἰς *Τίμαιον*· τέλος, (δ) μεταφράσεις ἔργων μαθηματικῶν καὶ ἱατρικῶν, ὅπως τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τοῦ Γαληνοῦ. Στὶς μεταφράσεις αὐτὲς πρέπει νὰ προστεθοῦν κ' ἔργα πρωτότυπα, ὅπως λ.χ. μιὰ πραγματεία *Περὶ γεωμαντείας*¹.

Τοσαύτης ἐκτάσεως μεταφραστικὸν ἔργον, ἐπιτελεσθέν, ἐπὶ πλέον, πιθανώτατα, κατὰ ἓνα τοῦλάχιστον μέρος του, ὑπὸ ὁμάδος προσώπων μᾶλλον παρὰ ὑπὸ ἑνὸς προσώπου μοναχικοῦ, εἶταν φυσικὸ νὰ περιέχει ἀτέλειες καὶ παρανοήσεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου, ποὺ υἱοθετήθηκαν συστηματικῶς, ἔστω κι ἀκουσίως, ἀπὸ τὸν Θωμᾶν Ἀκρινάτην κατὰ τὶς ἀναφορὰς του στὸν Σταγειρίτην. Τοῦτο ὑπέπεσε στὴν ἀντίληψη τοῦ Δημητρίου Κυδώνη ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε ν' ἀποκαταστήσει τ' ἀριστοτελικά χωρία μεταφράζοντας εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς *Summa theologica*. Ἡ ἐμμονή του εἰς τὸ νὰ παραμείνει προσηλωμένος τόσον, κατὰ προτεραιότητα μάλιστα, στὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ Θωμᾶ, ὅσον καὶ στὸ πνεῦμα, τοῦλάχιστον, τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν ὠδήγησαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν διατύπωσιν ἑνὸς «τρίτου κειμένου», ἀποδίδοντος τὸ ὀρθόν, κατὰ τὴν γνώμην του, νόημα κατὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἀριστοτελικῶν χωρίων τὰ ὁποῖα ὁ Θωμᾶς ἐπικαλεῖται. Ὁ Κυδώνης καταφανῶς ἐργάζεται ἔχοντας ἐμπρὸς του δυὸ χειρόγραφα: ἓνα τοῦ Θωμᾶ κ' ἓνα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ μεταφραστικὴ του τεχνικὴ ἔχει ἤδη ἐπαρκῶς ἀναλυθῇ ἐκ μέρους μου². Ἀπομένει νὰ διευκρινήσω πῶς οἱ παρανοήσεις

1. Amable JOURDAIN, *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines et sur les commentaires grecs ou arabes employés par les docteurs scholastiques*, Paris, 1819· β' ἔκδ. ὑπὸ Ch. Jourdain, Paris, 1843. Πβ. τὴν σειρὰ ἐργασιῶν τοῦ Gérard VERBEKE, Guillaume de Moerbeke traducteur de Proclus, ἐν *Revue Philosophique de Louvain*, 1953, σσ. 349-373 καὶ Paris, 1953· ... *de Thémistius*, 1957· ... *d'Ammonius*, 1961.

2. Πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Προλογικά εἰς τοὺς τόμους 15, 16, 17Α, 17Β καὶ 18, ἐν Δ. ΚΥΔΩΝΗ, Θωμᾶ Ἀκρινάτου Σούμμα θεολογικὴ ἐξελληνισθεῖσα, *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum (CPGR)*, ἔκδ. ὑπὸ τὴν διεύθ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθῆναι, Ἰδρυμα Ἑρεῦνης καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας (ΙΕΕΝΦ), ἀντιστοίχως 1976, σσ. 7-12, 1979, σσ. 7-10, 1980, σσ. 7-11, 1982, σσ. 7-11, 2002, σσ. 7-15, καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Philosophie de la Culture Grecque*, Athènes, Académie d'Athènes, 1998, σσ. 321-339.

τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὸν Θωμᾶν ὀφείλονται τόσον σὲ παρερμηνεῖες τοῦ Moerbeke ὅσον καὶ στὴν τάση τοῦ ἴδιου τοῦ Θωμᾶ νὰ συμπυκνώνει ἀκόμη περισσότερο τὸ ἤδη πυκνὸν ἀριστοτελικὸ κείμενο. Τὸ δημιουργούμενο προσφυῆς «τρίτον κείμενον» ἀποκαθιστᾷ τὰ πράγματα ἀποδίδοντας πιστῶς τ' ἀντίστοιχα νοήματα.

Ἡ φιλολογικὴ πτυχὴ τοῦ ἔργου τοῦ Κυδῶνη συνιστᾷ τὴν δίοδον διὰ τῆς ὁποίας καθίσταται ἐπιτευκτὴ ἡ ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς του στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καί, ἰδιαίτερα, στὴν ἱστορία τόσον τοῦ θωμισμού ὅσον καὶ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ. Πρέπει νὰ προστεθῇ, στὸ σημεῖον αὐτό, πὼς ἡ συμβολὴ ἐκείνη δὲν ἐξαντλεῖται στὴν μετάφραση τῆς *Θεολογικῆς Σούμματος*, ἀλλὰ προεκτείνεται καὶ σ' ἐκείνην τῆς *Σούμματος κατὰ τῶν Ἑθνικῶν*, τοῦ Θωμᾶ, καθὼς καὶ ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν χρησιμοποίησε-ως φιλοσοφικῶν ἀντιδανείων ἀπὸ τὴν Δύσιν, ἡ ὁποία προθύμως καὶ προσφυῶς εἶχε στηρίξει τὴν φιλοσοφικὴ τῆς ἀνάπτυξιν ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως, ἐγκαινιάσθηκε μιὰ νέα, ἀντίστροφη, κίνησις ἰδεῶν, ποὺ συνιστᾷ τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, κ' ἡ ὁποία, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος³, θὰ ἐγκαινιάσει, μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Δύσεως, ἓνα συνεχὲς δοῦναι καὶ λαβεῖν ποὺ συνεχίζεται ἀκόμη καὶ πού, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, δὲν θὰ παύσει συνεχιζόμενον. Ἀπομένει νὰ ὑπογραμμισθῇ καὶ πάλιν ὅτι διὰ τοῦ Κυδῶνη ἀναδεικνύονται οἱ ἀπαρχές τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἓναν ὁλόκληρον αἰῶνα πρὸ τῆς δευτέρας καὶ τελεσιδίκου Ἀλώσεως. Καταπίπτουν συνεπῶς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν δυὸ προηγηθεισῶν θέσεων περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν ἀπαρχῶν ἐκείνων, συμβατικῶς μὲν κατὰ τὸ 1453, ἀκρίτως δὲ περὶ τὸ 1750, κ' ἐπικυρώνεται ὁ πρωτεύων ρόλος τὸν ὁποῖον ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσις δὲν ἐσταμάτησε ποτὲ νὰ παίζει παγκοσμίως.

Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
(Ἀθῆναι)

3. Πβ. λ.χ. J. BARTHÉLEMY-SAINT-HILAIRE, Παρουσίαση τῶν βιβλίων τοῦ Π. ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ, *Δοκίμιον περὶ τῶν πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν* (1851) καὶ *Θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα* (1862), ἐν *Séances et Travaux de l'Académie des Sciences Morales et Politiques*, 3^e série, t. 2 (XXII^e de la collection), Paris, A. Durand, 1852, σσ. 469 κ. ἑξ., καὶ 4^e série, t. 15 (LXV^e de la collection), Paris, A. DURAND, 1863, σσ. 317-319, ἀντιστοίχως. Πβ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Le problème du beau chez Pétros Vrailas-Arménis*, Aix-en Provence, Ophrys, 1960 (Publ. des Annales de la Fac. des Lettres, n. s., n°27), σ. 13, σημ. 3 καὶ σ. 16, σημ. 26.